

**КУКЕРСКИ ИГРИ ПРИ БЪЛГАРИТЕ —
КАТЕГОРИЗАЦИЯ С ОГЛЕД
НА КАЛЕНДАРНАТА ТРАДИЦИЯ**

Рачко Попов

**KUKERSKI GAMES WITH BULGARIANS —
CATEGORIZATION IN VIEW
OF THE CALENDAR TRADITION**

Rachko Popov

Abstract: *This article examines the Kuker masquerade of Bulgarian people in its traditional version from the second half of the XIX century to the middle of the XX century and in its present, modern and innovative appearance. There are two main varieties of masquerade games that are based on differences of geographical nature, the way custom is performed, the types of masks and masquerade costumes and places where the kuker(s) play. The first category is characteristic of the western Bulgarian lands and lands of present-day North Macedonia. The second includes all other Bulgarian lands. This article examines in detail both variants of masquerade games in Bulgarians.*

Keywords: *masquerade; „kuker“; traditional; games, Bulgarians.*

Кукерският мъжки маскарад при българите в неговия традиционен вариант от втората половина на XIX до средата на XX в. и в неговия днешен съвременен и иновирен вид съществува в две основни разновидности. Различията в тях се очертават главно във времето на изпълнение на обичая, в географския ареал на разпространение и в типовете маски и костюми, както и в основните театрални сцени, които кукерите разиграват пред своята публика. И така, всички български изследователи на маскарада разграничават двете основни категории в него: първата е характерна само за западните български краища и за земите на днешна Македония. Втората включва всички останали български земи. Маскираните мъже от Западна България са познати най-често с названието *сурваскари*, докато определението *кукери* е типично за Тракия и останалите български области. Самите названия съвсем точно указват и календарното време, през което по традиция се изпълнява маскарадът. Терминът *сурваскари* съвсем точно насочва към празника *Сурва* или *Сурваки*, както българите наричат първия ден от Новата година. А терминът *кукери* ни отвежда към народния празник *Куковден*, който се отбелязва календарно в неделята от Сирните заговезни преди Великден. Главен акцент в играта на сурвакарите е представянето на сватба, докато при кукерите акцентът пада

върху ритуалното заораване и засяване на нивата. И сега по-подробно за двата варианта на маскарада у българите.

Сурвакарите от Западна България се наричат още *бабугери* (Пирин планина), *мечкари* (Софийско) и по-рядко *песяци*¹ и *василичари*². Последното название още веднъж ни отправя към календарното време на изпълнение на маскарада – на Висильовден, първия ден от Новата година. В редки случаи маскарадните игри на сурвакарите в Западна България се изпълняват на Богоявление или Йордановден (6 януари) или на Ивановден (7 януари). Интересно е да отбележа, че след възстановяването на обичая през последните 20 години той все още продължава да се разиграва по стария стил на Юлианския календар – в навечерието на 13-ти срещу 14-ти януари.

Местните названия на кукерите в останалите български земи са особено многобройни. В района на Средна Стара планина и Тракия те са познати често като *старци*, *калугери*, *арапи*³, *дервиши*, *камилари*, *сурати*, *дракуси*⁴. Независимо от факта, че двата кукерски маскарада се разиграват в различно календарно време, те се обединяват от идеята, че това време е най-страховитият отрязък от годината. В народния светоглед на българите съществуват три седмични периода от време през цялата година, които се осмислят като най-страшни и вредоносни за човека. Първата седмица е от Коледа до Нова година или от Нова година до Богоявление и се нарича най-често „Мръсната неделя“ (позната още като „Погана“, „Некръстена“ или „Вампирска неделя“)⁵. Втората седмица обхваща периода на най-строг пост преди Великден и е наричана от българите „Тодорова неделя“, „Тудурица“, „Черната“, „Лудата“, „Глухата неделя“. Трета е „Русалската неделя“, която започва след Петдесетница. Според общобългарското поверие тези три недели са сестри. Най-лоша и най-страшна е Тодоровата неделя. Понеделникът от тази седмица е познат още като „Бесен“, „Песи“ или „Кучи“, поради връзката му с ритуалното „бесене на кучета“ против бяс. Бесът е злосторен болестотворен демоничен дух, който се ражда от „бесния вятър“ в небесата. През целия ден стопаните гонят кучетата си далеч от къщите и не работят нищо, за да не побеснеят и полудеят. Младите си правят шегички със старите ергени и моми, като ги удрят с брашнени чували по гърба или ги посипват с пепел, за да ги осмеят и по този начин да предизвикат

¹ Етимологично терминът „песяци“ се извежда от *пес* (куче). В народната медицина на българите със същия термин се обозначава болестно състояние при новороденото, изразяващо се в силно окосмяване на тялото. Според поверието то се дължи на обстоятелството, че неговата майка е ритнала куче или котка по време на бременността си.

² Названието се извежда от името на св. Василий, чийто празник според православния календар е на 1 януари.

³ Названието „арапи“ е типично и за маскарада на сърбите в селищата по р. Дунав и в Източна Сърбия [срвн. **Антонијевић, Д.** 1997, с. 62–69].

⁴ *Дракус* е местно название на вампира в Родопите.

⁵ Определението „мръсна“ се налага от схващането, че месото е „мръсна“ храна, тъй като след Коледа се разрешава консумацията на свинско месо. Определението „погана“ се извежда от термина „поганци“, който означава „езичници“. Българите много често наричат мишките „поганци“, тъй като ги смятат за нечисти и много вредни животни. Определението „некръстена“ идва от факта, че Младенецът все още не е кръстен.

скорошното им задомяване. В селищата на Средния Балкан – Великотърновско и Горнооряховско, те организират шумна „ялова“ или „мъжка сватба“, при която двама момци се преобличат като младоженци – булка и зет, и често носят имената Тодорка и Тодор. Целта на маскарада е да се порицаят пред всички застарелите моми и ергени в селото и да бъдат стимулирани към скорошна женитба [Попов, Р. 1998, с. 103–110].

Вторникът от Тодоровата седмица се нарича „Устрел“⁶, „Усов“ или „Усовски вторник“ по народното название на една от най-страшните болести по домашния добитък. Той е известен още като „Чер“, „Глух“, „Сух“ или „Лош вторник“. Не се работи против болести и природни бедствия. Срядата от същата седмица е „Луда“, „Черна“ или „Крива сряда“ и се смята за един от най-лошите дни през годината. Не се работи, за да се предпазят от полудяване, градушка и гръм. Четвъртъкът е познат като „Шамотен“, „Въртоглав“ или „Зимен Вартоломей“. Стопаните не впрягат добитъка, за да не става въртоглав.

Най-опасният и лош ден от седмицата е „Черният петък Тудуришки“, наричан също „Глух“, „Сух“, „Луд“ или „Куц петък“. Не се похваща никаква домашна или полска работа, за да се избегнат гръм, градушка и суша през лятото. В събота българите почитат Тодоровден – празник на конете. В селищата на Странджа планина празникът се нарича „Сух Тодор“, „Луд Тодор“ или „Глухото Тодорче“. Според местното поверие св. Тодор е умрял по време на постите, когато традицията забранява опяване на покойника и заравянето му в общото гробище [Гребенарова, С. 1996, с. 327]. А неопятите мъртъвци и самоубийците по традиция не се погребват там, защото се вярва, че душите им се превръщат във вампири.

Митологията за трите седмици сестри носи много общи белези. Тези седмици се осмислят като своеобразни гранични периоди, през които силите на Хаоса надделяват над силите на Космоса според теорията на Мирча Елиаде. „Мръсната неделя“ разделя старата от новата астрономическа година. „Тодоровата неделя“ бележи прехода от зимата към пролетта, а „Русалската неделя“ – прехода към същинското лято⁷. И трите седмици се свързват с появата на определени календарни демони, които властват над хората, и при неспазване на определени забрани от най-различно естество (забрана на жените за работа с вълна; забрана за сексуално общуване между съпрузите – вярва се, че заченатите през тези седмици деца приживе се превръщат във вълци, т.е. са върколаци, а след смъртта си – душите им се превръщат във вампири; забрана за седенки между момите и момците; забрана за консумация на определен вид храни), ги наказват с болести и смърт. През „Мръсната неделя“ нощем бродят караконджоли и вампири. След залез слънце те нападат замръкналите по пътищата хора и ги яздят, причинявайки им огромни синини и рани по тялото. През „Тодоровата седмица“ в земите на Северна България нощем на воля броди демоничният ездач на бял кон св. Тодор, който излиза от гробището и обикаля заедно със своята майка или съпруга – Баба Тудуричка,

⁶ С термина „устрел“ се обозначава и болестно състояние на ноктите, при което те загняват и падат с мъчителни болки. Освен това „устрел“ е местното название на вампира в селищата на Странджа планина (Югоизточна България).

⁷ По-подробно за митологията на трите седмици [вж. Попов, Р. 2002, 86–102].

селското землище. Той удря с патериците си всяка жена, която не спазва забраната за работа. А предящите жени баба Тудуричка наказва, като ги попарва с вряла вода. Страховитата гърбава двойка много напомня на сръбските демонични нощни конници „тудурици“ и на техните румънски „братя“ – „сентоадери“ [Попов, Р. 2008, с. 200–205]. А през „Русалската седмица“ денем и нощем на воля бродят *русалийките* – душите на млади удавници или на починали неомъжени девойки. Всеки, който седне или легне под тяхното дърво, заболява от „русалийска“ или „самодивска болест“.

Общата митологична основа, която обединява трите страховити седмици от годишния календарен цикъл, съвсем логично поставя изпълнението на мъжките кукерски маскаради именно през това преходно време и пространство. Маскираните сурвакари в Западна България играят през „Мръсната седмица“, а кукерите в останалите български земи – през „Тодоровата седмица“. А за „Русалийската неделя“ си типични мъжките обичаи на русалиите или калушарите в Северна България и в Румъния. Чрез ритуално мълчание, чрез бърз обредно-магически танц и с помощта на билки тези групи от ергени и млади мъже, облечени в дълги бели женски ризи, лекуват през цялата седмица заболелите от „русалска“ или „самодивска болест“ хора.

По традиция в кукерския маскарад участват предимно ергени и млади женени мъже. Няколко дни преди началото на карнавала участниците се събират, за да разпределят ролите помежду си. Красивите младежи с по-нежни и бели лица изиграват женските роли в групата. А сега следва да опиша основните персонажи в сурвакарските и в кукерските дружини и характерните за тях облекла, маски и атрибути. Както споменах в началото, сцената, която разиграват сурвакарите, е сватба, а тази при кукерите – оране и засяване. В дружината на сурвакарите от Западна България основни персонажи са „булката“ и зетят“, „свекървата“ и „свекърът“, „попът“ и по-рядко „кумата“ и „кумът“. Свекърът и свекървата посрещат с погача младоженците. Попът им прочита молитва и ги жени. Свекърът произнася тържествена благословия с пожелания за здраве, късмет, много деца и богата реколта. Понякога младоженците разиграват полов акт, след който булката ражда – изпод полата ѝ на земята пада парцалена кукла. В съвременния вариант на обичая при раждането помагат „доктор“ и „медицинска сестра“. Почти всяка сурвакарска дружина има преоблечени като мечка и мечкар двама мъже, група от цигани и циганки, които непрестанно танцуват под съпровода на музикантите. Най-многочислена е групата от маскираните мъже, наричани „звънчари“, тъй като около кръста на всеки от тях е опасан пояс с огромни и по-малки хлопки и звънци. Ритуалното облекло на звънчарите е изработено от нарязани пъстроцветни парцалени ленти – бели, червени, сини, зелени. Маските им са изработени от дървена конструкция, украсена с пера от птици и кожи. Задължителен елемент при всяка маска са животинските рога. Често маските достигат до 3 м височина. В отделни селища традицията изисква тези животински маски да завършват с остър връх. Понякога от този връх висят разноцветни конци и пискюли. Всеки звънчар е въоръжен с дървена сабя, която постоянно размахва. Обичаят завършва с общо хоро, на което се залавят всички персонажи от групата на сватбарите.

Основни персонажи при кукерите в останалите български краища също са „булката“ и „младоженецът“, които често се наричат „баба“ и „старец“. Сред групата има и други женски персонажи – „циганка“ или „туркиня“. Всички те са облечени в дълги бели ризи и в местна носия. На кръста си връзват пояс с чапрази. Главите им са забрадени с бели и червени кърпи. Лицата им са червисани. Булката или бабата носи в ръце дървена кукла, изпълняваща функцията на бебе. В други случаи тя задължително носи хурка, с която преде вълна. В маскарадното шествие до булката и бабата винаги вървят техните съпрузи – „зетят“ и „дядото“. Тяхната основна задача в ситуацията на обичая е да опазят невестите си от задявките на наблюдателите. Тъй като често се налага те да влизат в люта схватка с околните мъже, на гърба си носят сламени гърбици или кошове, които ги предпазват от ударите. Наред с това гърбицата носи смисъла на асиметричността на персонажа и принадлежността му към „отвъдния свят“. Пред младоженците винаги вървят двама мъже, маскирани като волове, които теглят след себе си рало. В отделни райони на Южна България „воловете“ с ралото се водят от „кукерския цар“, който е своеобразен главатар на дружината и нему се пада задачата да извърши ритуалното оране и засяване. Той произнася и благословията за здраве и плодородие през годината.

Най-многобройна и шумна е групата на кукерите. Всички те са облечени в овчи и кози кожи или в обърнати наопаки кожуси. Около кръста им е препасан колан с вързани на него звънци. Всеки кукер носи в ръката си дървена тояга, която размахва яростно. Тази тояга често има формата на фалос. Лицата на кукерите са намазани със сажди или са скрити под най-разнообразни страховити и причудливи маски. Маските са разноцветни, украсени със семена, мъниста, стъкълца и огледала. Понякога те са направени от кратуни, от тиквени кори или животински черепи, имат два или три рога. Рогата на кукерските маски в Добруджа се правят от изсъхнали царевични стебла. Към маските са пришити бради и мустаци от конци, коноп или вълна. Често с шествието върви и голямо чучело, подобно на животно. Нарича се „камила“, „кон“, „рогоц“, „магаре“. Покрито е с черги и хлопки. В Североизточна България то прилича на огромна птица с дълъг клон. Носи се от скрити под него двама души. Сред групата на маскираните има и други персонажи: мечкар с мечка, цар и царица, кум и кръстница, поп, доктор, продавач на боза, бирник, лесничей, кадия. Дружината е следвана неотклонно от музиканти.

Първият главен момент в кукерския обреден комплекс се заключава в ритуалното обхождане на цялото селище. Кукерската дружина посещава всяка къща. По пътя и във всеки двор тя разиграва разнообразни сценки. Обикновено те имат сексуален смисъл и символика – кукерите нападат бабата и я повалят на земята. С отчетливи движения на тялото наподобяват извършването на полов акт. Младоженецът брани своята невеста и когато не успее да са справи с похотливите мъже, пада мъртъв на земята. Булката плаче и моли доктора и мечкаря да съживят нейния съпруг. По време на обиколката маскираните в кожи мъже удрят с дървените си тояги жените, за да забременяват и раждат. Маскираните подскочат непрекъснато, като по този начин се стремят магически да стимулират буйния растеж на посевите и да осигурят богата реколта. Стопаните ги посрещат с радост и ги даряват с яйца, царица, брашно и други хранителни продукти.

Кулминационен момент в обичая са обредното заораване и засяване, които стават обикновено на селския мегдан. Тази сцена протича пред очите на цялата общност и изразява основната митологична идея на кукерското шествие. Царят, беят или булката впрягат в дървено рало кукера зет и извършват, наподобявайки оране, три обиколки на хорището. Едновременно с това те пръскат наоколо семена, като имитират сеитба. В края на последната обиколка кукерът младоженец пада „мъртъв“ на земята. Булката се спуска към него, плаче високо и го удря, докато го съживи. След като възкръсналият ѝ съпруг се изправи отново на крака, неговата невеста ражда – от полите ѝ пада скритото там дървено бебе, а в отделни случаи оттам изскача жива котка.

Кукерският карнавал завършва с ритуално окъпване на всички участници в реката, с общо смесено хоро на мегдана и с гуляй за кукерите. Подарените хранителни продукти се продават на търг. С част от парите кукерите устройват почерпка в селската кръчма или в дома на царя, а останалите средства те предават на училищното или на църковното настоятелство. Все още в селата е жив споменът, че в онези години, когато кукерите не са играли в селото, годината е била сушава, бедна и нездрава⁸.

А каква е целта на маскарада? Бабугерите в планинските селища на Пирин изпълняват своя обичай, за да прогонят болестите и *вънкашните* от селските граници. С термина „вънкашни“ те обозначават всякакви демонични и митични злосторни сили, като вампири, самодиви и караконжоли. Кукерите в селищата на Родопите и Сакар планина изпълняват своя маскарад, „за да вали дъжд през лятото“, „за да има берекет през цялата година“ и „да няма мишки по къщите и на нивите“⁹.

В българската етнологика литература мъжкият традиционен маскарад е бил често обект на описание и изследване най-вече с оглед на неговия генезис. Някои автори изразяват мнение, че докато в маскарада на сурвакарите от Западна България могат да се открият и набележат следи със славянски произход, то в кукерския маскарад се откриват и набелязват главно реликти от митологията на траките. Тезата за тракийския произход на кукерските игри е обстойно и широко защитена от Александър Фол и неговата съпруга Валерия Фол [Фол, Ал. 1990, с. 450–452; Фол, В. 1988, с. 388–396; Фол, В. 1999, с. 7–13]. В сцената, свързана със смъртта на главния кукер, който по-късно възкръсва с помощта на своята съпруга, те откриват следи от древнотракийския мит за хиерогамията. В него се разказва за Великата богиня майка, която ражда своя син, който след това ѝ става съпруг и накрая отново умира. Митът за вечно умирация и възкръсващ бог се свързва и с вярата в древнотракийския бог на вегетацията, на лозарството и винарството Дионисий.

Освен с оглед на генезиса, мъжките маскаради са разглеждани и анализирани като своеобразна народна драма, като зрелище, при което вечната битка между Природа и Култура се отиграва като битка между мъжа и жената, между белия и черния, между горния и долния свят [Краев, Г. 1999, с. 101–113]. В българската

⁸ По-подробно за целия маскарад срв. Краев, Г., 1996.

⁹ Срв. сборниците Пирински край. София, 1980, 432; Родопи. София, 1994, 100; Сакар. София, 2002, 340.

етноложка литература съществува и друго интересно мнение. Според Г. Михайлова маскираните персонажи на Нова година и Сирница всъщност не са маскирани. Те буквално представляват самите демонични сили – асиметрични (гърбави, куци и незрящи), придобили облика на страховити животни с дълга козина, рога и опашки. Маскираните са асоциални и чужди („вънкашни“) за хората („цигани“, арапи“ „турци“, „дервиши“, „арменци“). Те пристигат отвъд този свят (най-често от гробището). Маскираните са самите демоничните същества, произлезли от душите на грешни и несоциализирани покойници, те са маргинални също като тях. Стават видими за околните само по време на „Мръсните дни“, Сирната и Тодоровата седмица, когато „световете са отворени за мъртвите“. Абсолютното припокриване на маскираните с демоните според авторката се дължи на „митичното съзнание, което е синкретично и не осмисля всички разгледани персонажи в процеса на метаморфозите им като маскирани – за разлика от съвременното аналитично съзнание, митичното не диференцира човека от дрехите му по същия начин, както не абстрахира кожата на вълка и мечката от самия вълк и самата мечка“. В подкрепа на своята теза тя се позовава на християнски хроники и писания, в които църковните отци олицетворяват кукерите със самия сатана и съзират в тяхно лице реални дяволи, вампири и дракуси [Михайлова, Г. 2002, с. 328].

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Публикации

Антонијевић, Д. 1997 – Драгослав Антонијевић. Дромена. Београд, 1997. [Dragoslav Antonievich. Dromena, Beograd, 1997.]

Гребенарова, С. 1996 – Славка Гребенарова. Календарни обичаи и обреди. – В: Странджа. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1996. [Slavka Grebenarova. Kalendarsni obichai i obredi. – V: Strandzha. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, 1996.]

Краев, Г. 1996 – Георг Краев. Български маскарadni игри. София: Алиса, 1996. [Georg Kraev. Balgarski maskaradni igri. Sofia: Alisa, 1996.]

Краев, Г. 1999 – Георг Краев. Обредно и драматично действо. – В: Маска и ритуал. София, 1999, 101–113. [Georg Kraev. Obredno i dramaticno deystvo. – V: Maska i ritual. Sofia, 1999, 101–113.]

Михайлова, Г. 2002 – Ганка Михайлова. Маскирани ли са маскираните персонажи в българската народна традиция. София: Нов български университет, 2002. [Ganka Mihailova. Maskirani li sa maskiranite personazhi v balgarskata narodna traditsia. Sofia: Nov balgarski universitet, 2002.]

Попов, Р. 1998 – Рачко Попов. О једној варианти карневалске сватбе код Бугара. – В: Кодови словенских култура. Број 3, Београд, 1998, 103–110. [Rachko Popov. O jednoj variant karnavalske svatbe kod Bugara. – V: Kodovi slovenskih kultura. Broi 3, Beograd, 1998, 103–110.]

Попов, Р. 2002 – Рачко Попов. „Безумные“ (лудите) недели в календарном цикле болгар. – В: Признаковое пространство культуры. Москва, 2002, 86–102. [Rachko Popov. „Bezumnije“ (ludite) nedeli v kalendarsnom tsikle bolgar. – V: Priznakovoe prostranstvo kulturi. Moskva, 2002, 86–102.]

Попов, Р. 2008 – Рачко Попов. Светци и демони на Балканите. София: Летера, 2008 [Rachko Popov. Svettsi i demoni na Balkanite. Sofia: Letera, 2008.]

Фол, Ал. 1990 – Александър Фол. Тракийският етнокултурен субстрат. – В: Странджа. Древност и съвремие. София: Международна асоциация „Древна балканска земя“, 1990, 450–452. [Aleksandar Fol. Trakiyskiyat etnokulturen substrat. – V: Strandzha. Drevnost i savremie. Sofia: Mezhdunarodna asotsiatsiya „Drevna balkanska zemya“, 1990, s. 450–452.]

Фол, В. 1988 – Валерия Фол. Антични остатъци в обичая Кукеровден. – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 15, София, 1988, 388–396. [Valeriya Fol, Antichni ostatatsi v obichaya Kukerovden. – V: Vtori mezhdunaroden kongres po balgaristika. Dokladi. T. 15, Sofia, 1999, 388–396.]

Фол, В. 1999 – Валерия Фол. Маските в орфическата обредност. – В: Мaska и ритуал. София: Нов български университет, 1999, 7–13. [Valeriya Fol. Maskite v orfichesката obrednost. – V: Maska i ritual. Sofia: Nov balgarski universitet, 1999, 7–13.]